

Hiina etnoloogilise, poliitilise ja keelelise ajaloo ülevaade

Gao Jingyi

Keeleteadlase Gao Jingyi kirjutis annab esimest korda eesti keeles ülevaatliku käsitluse Hiina ajaloo periodiseerimisest ajalooliste ajastute ehk keisririikide kaupa, mis on omane hiina traditsioonilisele ajalookäsitlusele, kuid mida kasutatakse hiina ajalookirjutuses ka tänapäeval. Gao periodiseering, mis jaotab Hiina tsivilisatsiooni ajaloo seda valitsenud poliitiliste võimkondade (keisririikide) kaupa 27 ajastuks, erineb levinud kronoloogiatest, kus neid on vähem, sest mitut lühemat aega valitsenud ja mitte kogu Hiinat hõlmanud keisririiki ei vaadelda neis eraldi ajastutena. Samas tuleb öelda, et ka siin esitatud mudel erineb lääne moodsa teadusliku ajalookirjutuse meetodist, mille järgi kõiki nimetatud keisririike ei saa võtta de jure järjepidevate poliitiliste üksustena, nagu Gao hiina traditsiooni järgides seda teeb. Samuti ei saa kõige varasemaid (Pao-xi, Shen-nong, Xuan-yuan, Xia) ajastuid Lääne ajaloo-teaduse seisukohalt käsitleda keisririikidena selle sõna ajaloolises tähenduses, samuti kahte varasemat teaduslikult tõestatud riikluse perioodi Hiinas — Shangi ja Zhou ajastut.

Gao ülevaate väärtuslikem osa on kahtlemata see, et ta rõhutab sõna „dünastia“ väga levinud kasutamise ebakohasust Hiina ajaloo perioodide nimialusena, sest tegemist on siiski ajastunimedega, mis põhinevad (keisri)riikide nimedel või on (kolme varaseima ajastu puhul) tagantjärele pandud nimed, millel ei ole midagi pistmist dünastia mõistega lääne ajalookirjutuse tähenduses. Teine suur väärtus on see, et keeleteadlasena jälgib ja kirjeldab ta iga ajastu puhul ka Hiina keel(t)e ja kirjakeele

arengut ning selle seoseid vahetuvate poliitiliste kordadega, samuti etnoloogilise olukorra seoseid ja muutusi poliitilise korra ning keelesituatsiooniga, mis on üsna originaalne lähenemine ja rikastab kahtlemata Hiina ajalookäsitlust.

Ülevaadet on keeleliselt ja stiililiselt toimetatud sujuvamaks ja eesti lugejale arusaadavamaks, samas on enamasti säilitatud autori pakutud tõlkevasted hiina terminitele. Toimetus on omalt poolt lisanud mõned selgitavad või täiendavad joonealused märkused, mis on varustatud viitega (Toim.)

Sissejuhatus

Hiina riigil on maailma pikim järjepidev ajalugu. Artiklis käsitlen ja tutvustan süstemaatiliselt Hiina etnoloogilist, poliitilist ja keelelist ajalugu.

Et olla objektiivsem ja Vana-Hiina maailmavaadet õigesti mõista, on vajaduse korral (juhul, kui teave ei ole ka hiinlastele kuigi laialt tuntud) viidatud hiinakeelsetele ajaloolistele alustekstidele. Kasutatud on ainult algupäraseid hiinakeelseid termineid, mitte tänapäevaselt mugandatuid (näiteks Lääne-Han, Ida-Han, Shu-Han, Põhja-Song, Lõuna-Song), mis võivad tekitada väärarusaamist. Hiina aastaarvud on teisendatud lääne aastaarvudeks hiina teatmiku järgi (1992[2008]-Xú).

Vana-Hiina maailmavaate üks põhiseisukohti on, et tsiviliseeritud (st hiinapäraselt tsiviliseeritud) maailmas on üks ülemvalitseja ehk taevapoeg [天子^(tiān-zǐ/thiēn-tǐ)]¹, keiser, kelle võimu alla vähemalt nime poolest kuuluvad kõik riigid ja rahvad. Taevapoeg hoiab maailma rahu.

Tähtis on arusaam, et ülemvalitseja ei pea olema rahvusega piiratud. Alguses ta valitigi erinevatest hõimudest. Tänapäeval ei ole meil piisavalt tõendeid selle kohta, kas need muistsed hõimud olid rahvuselt ühtsed või mitte. Viimastel sajanditel valitsesid Hiinas aga mongoli ja mandžu

¹ See on hiina etümone DOM-kast, milles on kindlas järjekorras hiina kirjamärk ja selle etümololoogilised vasted mandariini-hiina ja vietnami keeles. DOM-kast aitab õigesti mõista hiina keele omapära, et hiina kirjamärgiga tähistatav sõna ei ole ühine erinevatel aegadel või erinevates kohtades, vaid see sõltub vastavast keelest.

keisrid,² kes kindlasti ei olnud lääne arusaamade järgi hiinlased. Seega ei tähenda taevapoja võimkond [天朝(tiān-cháo/thièn-trièu)] ehk Hiina võimkond tingimata Hiina rahvusriiki.

Läbi ajaloo on Hiina võimu alla kuulunud erinevad riigid [國(guó/quác)], sh kuningriigid, vürstiriigid jne. Need võisid olla ka rahvusriigid. Igal riigil on oma nimetus, mis on tuletatud endonüümist või mõnel muul alusel. Hiina arusaama järgi on keisrivõim keskvõim [宗(zōng/tóng)], kõik ülejäänud riigid on keisri võimkonda kuuluvad nn piiratud iseseisvusega võimud [藩(fān/phièn)]. Näiteks Vietnam ja Korea kuulusid kaua aega Hiina võimkonda, olles samal tasemel kui teised kuningriigid Hiinas. Erinevus seisnes aga selles, et nad säilitasid oma rahvuse ja piiratud iseseisvuse, kuni Hiina lõpuks loovutas oma ülemvõimu.

Kaug-Idas toimus Vana-Hiina maailmavaade pikka aega tõhusalt. Iga riigivõim, kes ei nimetanud oma valitsejat hiina keeles keisriks, võis olla tunnustatud oma territooriumil valitseva kohaliku võimuna Hiina ülemvõimu all, mis tagas abi ja kaitse Hiina keskvõimult.

Vana-Hiina maailmavaate järgi oli taevapoja võimkond ainuke ja jagamatu. Kui üks keiser on veel võimul, siis samal ajal ei saa võimule tulla teine keiser. Kui võimulolev keiser kaotas toetuse, pidi ta kohustuslikus korras loobuma tiitlist ja troonist. Isegi kui mõnikord oli ajutiselt võimul rohkem kui üks keiser, siis enamasti nad ei tunnustanud üksteist keisrina. See põhimõte tagas poliitilise võimu koondumise Hiinas ühte võimkonda. Edaspidi kasutan ühel ja samal ajal valitsenud keisrite puhul täiendit *de jure* juhul, kui keiser oli oma valitsemisajal üldtunnustatud. Täiendit *de facto* kasutan juhul, kui keiser valitses Kesk-Hiinat, sh omaegse Hiina võimkonna asukohta.

Hiinal ei ole läbi aegade olnud hiina keeles ühte ja sama kindlat riiginime. Tavaliselt sai Hiina nimeks valitseva keisri(dünastia) päritoluriigi ehk keskvõimu nimi. Tegelikult tähendas see seda, et kui keiser nimetas Hiinat X-ks (X on üks nimi), siis kõik hiinlased kutsusidki end X-rahvaks. Neid riiginimesid on lääne keeltes tavaliselt ekslikult peetud dünastiate nimedeks.

² Aastatel 1271–1368 valitses Hiinat mongolite loodud Yuani (元) keisririik ja 1644–1911 mandžude loodud Qingi (清) keisririik. (Vt täpsemalt selle artikli 23. ja 25. alalõiku.) (Toim.)

Hiina ajalugu periodiseeritakse seda valitsenud keskvõimude järgi ajastuteks. Alljärgnevalt kirjeldan muinasajast tänapäevani 27 ajastut.

(1)³ Pao-xi ajastu (kõige varasemast ajast kuni u aastani 3000 e.m.a)

Pao-xi [庖犧] (ka Fu-xi [伏羲]) ajastu on Hiina tsivilisatsiooni esimene, kõige varasem ajastu. Nimetus Pao-xi [庖犧^(páo-xi/bào-hi)] koosneb kahest lekseemist, mille tähendused on vastavalt 'kööök' [廚也] (121-SW: #5901) ja 'koduloomad' [宗廟之牲也] (121-SW: #771). See on ajastut iseloomustavate oluliste tunnuste põhjal tagantjärele pandud nimetus. Hilisemad traditsioonilised hiina riiginimed on reeglina monomorfeemsed.

Pao-xi ajastul asustas Hiinat tõenäoliselt mingi kõrgelt arenenud hilispaleoliitiline küttide-korilaste rahvas. Sel ajal sisse viidud peamised uuendused olid loomade kodustamine ja nende pidamine toiduks tarvitamise eesmärgil [取犧牲以充庖廚] lisaks metsloomade küttimisele, abielureeglite kehtestamine [制嫁娶之禮], draakonitootem [有景龍之瑞], kaheksa trigrammi leiutamine [畫八卦] (Hiina metafüüsika), kivinõela kasutamine akupunktuuriks [制九針] (Hiina meditsiin) (241-DW) ning kalavõrgu leiutamine [作結繩而為罔罟] (0-4Y: Xicixia [繫辭下]).

Mis keelt Pao-xi rahvas rääkis, on teadmata.

Pao-xi ajastu olevat kestnud 57 882 aastat (0-YW: Jilantu [稽覽圖]). Selline arvestus on ilmselt müüt. Umbes 3000. aasta paiku e.m.a vahetas selle välja Shen-nongi keisririik.

Pao-xi pärandina tunnistavad hiinlased ka tänapäeval draakonitootemid [龍的傳人] kui tähtsat rahvussümbolit. Seda tunnistavad ka korealased, kes lisaks kasutavad oma (Lõuna-Korea) riigilipul nelja trigrammi kaheksast.

³ Hiina esimesed neli riigivõimu ei ole teaduslikult üldtunnustatud, sest arheoloogia andmed neid ei kinnita.

(2) Shen-nongi keisririik⁴ (u 3000–2500 e.m.a)

Shen-nong [神農] on Hiina tsivilisatsiooni teine ajastu. Nimetus Shen-nong [神農 (*shén-nóng/thàn-nóng*)] koosneb samuti kahest lekseemist, mille tähendused on vastavalt ‘jumal’ [引出萬物者也] (121-SW: #25) ja ‘küündmine’ [耕也] (121-SW: #1777), mis kokku tähendab ‘alepõllunduse jumal’. Shen-nong on samuti ajastut iseloomustavate tähtsate tunnuste põhjal tagantjärele pandud nimetus.

Shen-nongi rahvast nimetati *shen-nong-shi* [神農氏, ‘shen-nong’lased’]. See võis olla varaseim Hiinas elanud neoliitiline alepõllundust viljele- nud rahvas. Nende juhi tiitel oli *Yan-di* [炎帝, ‘Tule keiser’]. Pole teada, kuidas nad oma eelkäija Pao-xi rahva umbes 3000. aastal e.m.a allutasid.

Shen-nongi aegsed tähtsamad uuendused olid alepõllundus ja tera- viljakasvatus [始教天下耕種五穀而食之], ravimtaimede kasutamine haiguste raviks [嘗味草水宜藥療疾] (Hiina meditsiin) (241-DW), savi- nõude valmistamine [作陶] (o-ZS), kirve leiutamine [冶斤斧] (o-ZS), kangakudumine [婦織而衣] (-338-SJS: Huace [畫策]) ja kauplemine (‘iga- päevane turg’ [日中為市] (o-4Y: Xicixia [繫辭下])).

Mis keelt Shen-nongi rahvas rääkis, on samuti ebaselge. Ajaloolis- tele andmetele ja asjakohaste keelte etümoloogiale tuginedes oletab Gāo (2008), et nad võisid kõnelda mingit hiina-uurali algkeelt. Tollest ajast pärit ühised võtmeetümoloogiad on näiteks (1) 匄 (*táo/đào* / ET: sau / ET/FI: savi), mis hiina keeltes tähendab ‘keraamikat’ ja läänemeresoome [~ soome-ugri] keeltes ‘savi’; (2) 焚 (*fén/phân* / ET: põle- / FI: pala-), mis hiina keeltes tähendab ‘ale, põlema’ ja läänemeresoome keeltes samuti ‘põlema’ [~ põhjasaami *buollit* ‘põlema’, ersa *palams* ‘põlema’, mokša *palams* ‘põlema’]; (3) 耕 (*gēng/canh* / ET: künd(a)- / FI: kyntä-), mis nii hiina kui ka läänemeresoome keeltes tähendab ‘kündma’ [~ mari *küñčáš* ‘kaevama’]; (4) 生 (*shēng/sanh* / ET: sünd(i)- / FI: synty-), nii hiina kui ka läänemeresoome keeltes ‘sündima’ [~ komi *sodni* ‘lisanduma; kasvama’];

⁴ Siin ja edaspidi tuleb mõista, et mõiste „keisririik“ kasutamine Qini 秦 keisririigi (vt 8. alajaotus) eelses kontekstis on tinglik ning järgib Hiina pärimusajaloo traditsiooni. Sellel ei ole ajaloolist tõepõhja, sest enne Shangi 商 ajastut (vt 5. alajaotus) ei saa me riikluse olemasolu Hiinas üldse tõestada, Shangi ja Zhou 周 (vt 6. alajaotus) ajastutel ei olnud aga kindlasti tegemist tsentraliseeritud impeeriumitega, mida sõna „keisririik“ üldiselt tähendab, vaid pigem omavahel üsna lõdvalt seotud riikide konföderatsioonide ning Zhou ajastu viimastel sajanditel iseseisvate kuningriikidega. (*Toim.*)

(5) 賣(mài/mài/ ET: müü- / FI: myy-), nii hiina kui ka läänemeresoome keeltes 'müüma' [~ uurali].

Shen-nongi keisririik kestis 540 (o-YW: Jilantu [稽覽圖]) või 530 aastat (241-DW). Umbes 2500. aasta paiku e.m.a vahetas Shen-nongi välja Xuan-yuani keisririik. Ei ole teada, mis sai Shen-nongi rahvast.

Shen-nongist alates arvestataksegi tänapäeval „5000-aastase Hiina ajalugu“ [五千年歷史], millest võib järeldada, et sellele eelnenud Pao-xi rahvas ei olnud hiina päritolu. Pao-xi asendumine Shen-nongiga oli tähtis eeldus hilisema Yan-Huangi hiina rahva sulanduvale tekkele. Selle termini esimene osa Yan tähendabki Shen-nongi müütilist valitsejat. Tänapäeval peavad paljud hiinlased end muistse Yan-Huangi rahva järeltulijateks [炎黃子孫].

(3) Xuan-yuani keisririik (u 2500–2000 e.m.a)

Xuan-yuan [軒轅] on Hiina tsivilisatsiooni kolmas ajastu. Nimetus Xuan-yuan [軒轅^(xuān-yuán/thiên-viên)] koosneb kahest lekseemist, mille tähendused on vastavalt 'vanker' [曲輶藩車] (121-SW: #9464) ja 'telg' [輶也] (121-SW: #9508), mis kokku tähendab 'ratastega sõiduk'. Xuan-yuan on samuti nagu eelmisedki ajastut iseloomustavate oluliste tunnuste põhjal tagantjärele pandud nimetus.

Xuan-yuani rahvast nimetati *xuan-yuan-shi* [軒轅氏, 'xuan-yuan' lased']. See võis olla varaseim Hiinas elanud halkoliitiline rändrahvas. Nende juhi tiitel oli *Huang-di* [黃帝, 'Kollane keiser']. Xuan-yuani võimuletulekut ja Shen-nongi väljatõrjumist kirjeldab muistne allikas nõnda: „Kui Shen-nongi keskvoim nõrgenes, ei suutnud ta enam inimesi kaitsta. Xuan-yuani keiser kogus kokku sõjaväe. Pärast kolme lüüasaamist Xuan-yuanilt alistus Shen-nongi keiser. Hiljem purustas Xuan-yuan koos liitlasvägedega Chi-you [蚩尤, mittheiina etümoloogia, /c^hi jai/ valge hmongi keeles 'iidse hmongi rahva juht'] väed. Lõpuks, olles võitnud 52 lahingut teiste hõimude üle (241-DW), taastati rahu ja kord ning Xuan-yuan jätkas täieliku ülemvalitsejana.“ (-91-SJ: Wudibenji [五帝本紀]).

Xuan-yuani aegsed tähtsamad uuendused olid aerudega puupaadid [剡木為舟 剡木為楫], härgade ja hobuste kasutamine veoloomadena [服牛乘馬], puust vibu ja nooled [弦木為弧 剡木為矢], kirjamärkide

leiutamine [始作文字], majaehitus [筑宫室], kirstude kasutamine sur-
nute matmisel [棺槨] ning pilvetootem [有景雲之瑞] (241-DW).

Mis keelt Xuan-yuani rahvas rääkis, ei ole selge. Ajaloolistele andme-
tele ja asjakohaste keelte etümoloogiale tuginedes oletab Chang (1988),
et xuan-yuanlased võisid olla indoeurooplased. Gāo (2008) on aren-
danud seda teooriat edasi germaani keelerühmani. Tolleaegsed võtme-
etümoloogiad on (1) 舟 (zhōu/chīu / DA: skib / SV: skepp / EN: ship /
NL: schip / DE: Schiff), mis tähendab nii hiina kui ka germaani keel-
tes 'laeva'; (2) 車 (chē/xa / DA: kærre / SV: kærre / EN: car / NL: kar /
DE: Karre), nii hiina kui ka germaani keeltes 'ratassõiduk' [~ romaani:
FR: *char* 'sõjavanker'; ES: *carro* 'käru, vagun'; PT: *carro* 'käru, vagun';
IT: *carro* 'käru, vagun'; LA: *carrus* 'veovanker'; RO: *car* 'kaarik, van-
ker']; (3) 馬 (mǎ/mā / DA: mær / SV: mærr / EN: mare / NL: merrie /
DE: Mähre), hiina keeltes 'hobune', germaani keeltes 'mära' [~ keldi: GA:
marc 'hobune'; CY: *march* 'hobune'; bretooni *marc'h* 'hobune']; (4) 牛
(níu/ngúu / DA: ko / SV: ko / EN: cow / NL: koe / DE: Kuh), hiina keeltes
'veis', sh ka 'lehm', germaani keeltes 'lehm' (~ indo-euroopa); (5) 羊 (yáng/
dương / DA: lam / SV: lamm / EN: lamb / NL: lam / DE: Lamm) hiina
keeltes 'kits ja lammas', germaani keeltes 'lammas' (~ läänemeresoome:
ET: lammas; FI: *lammas*, 'lammas').

Xuan-yuani ajastu kestis umbes 500 aastat (mis on enamiku allikate põhjal keskmise⁵). Umbes 2000. aastal e.m.a vahetas selle välja Xia keisririik.

Rekonstrueeritud Hiina kalendri arvestus saab alguse sellest ajastust. Praegune aasta ehk 2019 on Hiina kalendris 4717 (Hiina Vabariigi asutanud Hiina Alliansi ametliku rekonstruktsiooni kohaselt) või 4656 (muudetud rekonstruktsiooni järgi), millest saab taas järeldada, et eelnevate ajastute valitsejarahvad ei olnud hiina päritolu. Hiina rahvale pani aluse Shen-nongi ja Xuan-yuani rahva segunemine. Nagu eespool öeldud, peavad tänapäeval paljud hiinlased end Yan-Huangi järeltulijateks [炎黃子孫]. Selle termini teine osa Huang tähendabki Xuan-yuani müütilist keisrit.

⁵ Jilantu [稽覽圖] järgi võib arvestada 2820 aastat (0-YW), mida tavaliselt ei usaldata. Ma arvan, et see võib hõlmata ka aastaid enne Xuan-yuani võimuletulekut.

(4) Xia keisririik (u 2000–1600 e.m.a)

Xia [夏] keisririik (levinud nimetus Xia dünastia⁶) on Hiina tsivilisatsiooni neljas ajastu. Xia [夏^(xià/hà)] on endonüüm, mille tähendus on 'kesk-riigi inimene' [中國之人也] (121-SW: #3354). Etümoloogiliselt hõlmab see abstraktsemat mõistet 廈^(shà/hà), 'torn, maja' [屋也] (121-SW: #5939).

Xia oli algselt Xuan-yuani keisririigi vasallriik. Umbes 2000. aastal e.m.a valiti Xia vanem [夏伯] Yu Xuan-yuani keisriks [帝禹]. Pärast Yu surma haaras tema poeg keisritrooni ja nimetas riigi ümber Xia keisririigiks. Juriidilisest seisukohast oli Yu seega Xuan-yuani keisririigi valitud valitseja ja teda ei peaks lugema Xia keisriks. Aga enamik hiina ajaloolasi seda siiski teeb. Yust alates tulid Hiina keisrid peamiselt päri likku liini mööda.

Xia peamine uuendus oli pronksist rituaalnõude *ding* valamine [鑄鼎] (241-DW).

Ei ole teada, mis keelt Xia rahvas rääkis.

Xia keisririik kestis 471 (-30θ-ZSJM avastatud [今本] versioon) või 431 (o-YW: Jilantu [稽覽圖]) või 432 aastat (241-DW). See hõlmas Hiina üheksat ajaloolist piirkonda: Põhja-Hiina ('Põhjamaa' [冀州^(jì-zhōu/cǐ-chū)]⁷), Ida-Hiina ('Voolav maa' [兗州^(yǎn-zhōu/duyèn-chū)]⁸), Roheline maa [青州^(qīng-zhōu/thanh-chū)]⁹, Tasane-maa [徐州^(xú-zhōu/tù-chū)]¹⁰, Lähis¹¹-Kagu-Hiina ('Tõusev maa' [揚州^(yáng-zhōu/dương-chū)]¹²), Lähis-Lõuna-Hiina ('Juudapuuma' [荊州^(jīng-zhōu/kinh-chū)]¹³), Kesk-Hiina ('Elevandimaa' [豫州^(yù-zhōu/dy-chū)]¹⁴),

⁶ Kõik need üldkasutatavad nimetused on levinud läänemaailmas eelkõige inglise keele mõjutusel. Need on ometi sageli valed tõlkenimed, mis tekitavad segadust ja väärarusaamist. Riik ei ole sama, mis dünastia. Ühte riiki võis valitseda mitu dünastiat.

⁷ Tänapäeva Põhja-Hiina Hebei 河北 provintsi ajalooline nimetus. (Toim.)

⁸ Tänapäeva Ida-Hiina Shandongi 山東 provintsi Jiningi 濟寧 prefektuuris asuva Yanzhou 兗州 maakonna nimetus. (Toim.)

⁹ Tänapäeva Shandongi 山東 provintsi Weifangi 濰坊 prefektuuris asuva Qingzhou 青州 maakonna nimetus. (Toim.)

¹⁰ Tänapäeva Ida-Hiina Jiangsu 江蘇 provintsi Xuzhou 徐州 prefektuuri nimetus. (Toim.)

¹¹ Lähis- tähendab siin lähedust Kesk-Hiinale.

¹² Tänapäeva Jiangsu 江蘇 provintsi Yangzhou 揚州 prefektuuri nimetus. (Toim.)

¹³ Tänapäeva Kesk-Hiina Hubei 湖北 provintsi Jingzhou 荊州 prefektuuri nimetus. (Toim.)

¹⁴ Tänapäeva Kesk-Hiina Henani 河南 provintsi ajalooline nimetus. (Toim.)

Lähis-Edela-Hiina ('Tala-maa' [梁州^(liáng-zhōu/lǚōng-chū)]¹⁵) ja Lähis-Lääne-Hiina ('Lepitatud maa' [雍州^(yōng-zhōu/ung-chū)]¹⁶) (o-2S: Yugong [禹貢]). Need maad moodustavad kokku nn päris-Hiina.¹⁷ Umbes 1600. aastal e.m.a alistasid selle Shang'i vasallriigi juhitud feodaalriikide¹⁸ liitlasväed.

Alistatud Xia muudeti vasallriigiks nimega Qi/Ky [杞^(qí/kǐ)]. Uus riiginimi võis olla tuletatud algse keisririigi nimest [夏^(xià/hà)] poliitilise kokkuleppe tulemusena, et need kaks nime on ühe ja sama riiginime kirjalikud variandid. 445. aastal e.m.a vallutas ja annekteeris Qi/Ky vasallriigi lõunapoolne Chu [楚^(chǔ/sò)] kuningriik. Selle rahvad segunesid hiljem Qini (221–207 e.m.a) ja Hani keisririigis (202 e.m.a – 220 m.a.) hiina rahvaks.

Tänapäeval sisaldub riigi ja ajastu nimi Xia liitsõnas *hua-xia* (華夏), mis on han-hiina rahva sekundaarne nimetus.

(5) Shang'i keisririik (u 1600–1050 e.m.a)

Shang'i [商] keisririik (levinud nimetus Shang'i dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni viies ajastu. See oli esimene nii ajalooliselt kui ka arheoloogiliselt tõendatud riiklik moodustis Hiinas. Shang [商^(shāng/thuōng)] on riiginimi, mille tähendus on 'väljaspool tuntud' [从外知内也] (121-SW: #1449).

Shang oli algselt Xia keisririigi vasallriik. Umbes 1600. aastal e.m.a võttis Shang võimu Xialt jõuga üle.

Shang'i ajastust pärinevad vanimad Hiina kirjamälestised – skapulamantika ehk oraakliluude tekstid. Oraaklitekstide keel oli ilmselt Shang'i keskvoimu keel, mida võime nimetada Shang'i eelhiina keeleks. Kuna selles kirjasüsteemis on logogrammid, millest suurem osa ei ole ühi-

¹⁵ Hölmas osa tänapäeva Shaanxi 陝西 provintsi territooriumit. (*Toim.*)

¹⁶ Hölmas tänapäeva Shaanxi 陝西 ja Gansu 甘肅 provintside alasid. (*Toim.*)

¹⁷ Hiina keeles 中國本土 *zhōngguó běntǔ*, inglise keeles *China Proper*, millega tähistatakse Hiina ajaloolisi kesk alasid, hani rahva algkodumaad. (*Toim.*)

¹⁸ Siin ja edaspidi tuleb mõista, et mõiste „feodaalriigid“ kasutamine Vana-Hiina kontekstis on väga tinglik ega vasta ajaloolisele tegelikkusele, mille järgi feodalism kui ühiskonnakord oli omane varakeskaegsele Lääne-Euroopale. Selle ülekandmine Vana-Hiinasse ei ole ajalooliselt õigustatud, kuigi eriti Zhou ajastu Hiinale on teatud feodalismi tunnuseid omistatud. (*Toim.*)

sed klassikalise hiina keelega, on raske seda keelt täielikult analüüsida. Ma arvan, et see keel on kõigi eelmiste Hiina keskvoimude keelte segu.

Shangi ajastu kestis 496 (-30θ-ZSJN avastatud versioon [今本], o-YW: Jilantu [稽覽圖] ja 91-SJ: Yinbenji [殷本紀]) või 471 (-30θ-ZSJN kogutud versioon [古本]) või 629 aastat (241DW). Umbes 1050. aastal e.m.a alistasid selle feodaalriikide ühisväed, mida juhtis Zhou vasallriik.

Alistatud Shang muudeti vasallriigiks nimega Song [宋(sòng/tǒng)]. Uus riiginimi [宋(sòng/tǒng)] võis olla tuletatud varasemast nimest [商(shāng/thūshāng)] poliitilise kokkuleppe tulemusel, mille kohaselt mõlemad nimed on ühe ja sama riiginime kirjalikud variandid. Songi vasallriik muutus tugevaks vürstiriigiks sõdivate riikide ajastul. 318. aastal e.m.a kuulutas ta ennast kuningriigiks. 286. aastal e.m.a vallutas ja annekteeris selle Qi [齊(qí/tè)] kuningriik. Selle rahvas sulandus hiljem Qini (221–207 e.m.a) ja Hani keisririigi rahvaste seas (202 e.m.a – 220 m.a.) Qin-Han-Hiina konsolideerumisel.

(6) Zhou keisririik (u 1050–256 e.m.a)

Zhou [周] keisririik (levinud nimetus Zhou dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni kuues ajastu. Zhou [周(zhōu/chāu)] on riiginimi, mille tähendus on 'tihe, ligidal' [密也] (121-SW: #876).

Zhou oli algselt Shang vasallriik. See asus Lähis-Lääne-Hiinas.¹⁹ Umbes 1050. aastal e.m.a alistasid Zhou juhitud feodaalriikide liitlasväed Shang riigi ja Zhou kehtestas oma võimu kogu Hiina üle.

771. aastal e.m.a said Zhou keiser ja kroonprints mässudes surma. Aasta hiljem taastas teine prints, keda toetas kaks feodaalriiki, Jin [晉(jìn/tán)] ja Zheng [鄭(zhèng/trình)], Zhou võimu, kuid keskusega ida pool Kesk-Hiinas.²⁰ Endised vasallriigid tunnustasid formaalselt Zhou taastatud võimu, kuid keiser kaotas tegeliku kontrolli nende üle. See periood on tuntud kui sõdivate feodaalriikide ajastu [春秋戰國].²¹ Selle alguses oli sadu endisi Zhou vasallriike, mille seast jäid lõpuks püsima vaid seitse.

¹⁹ Tänapäeva Hiina Shaanxi 陝西 provintsi Guanzhong 關中 prefektuuri aladel. (Toim.)

²⁰ Sellest tulenebki Zhou ajastu teise poole nimetus Ida-Zhou. (Toim.)

²¹ Hiina kronoloogias jaguneb see õieti kaheks alaperioodiks: Kevaded-sügised 春秋 chūn-qū samanimelise kroonika järgi (770–476 e.m.a) ja Sõdivad riigid 戰國 zhàn-guó (475 või 403 kuni 221 e.m.a). (Toim.)

Zhou ajastul hakati kirjutama bambus- ja puuliistakutest kokku pandud raamatuid. Vanimad meieni jõudnud hiina filoloogilised tekstid pärinevad just sellest ajastust.

Zhou ajastust on säilinud palju kirjakeelseid ürikuid pronksnõudel, kivitahvlitel ja bambusraamatute kujul, aga nende kirjaviisid olid üksteisest üsna erinevad. Tõenäoliselt olid selleks ajaks peale keskvoimu hakanud kirjakeelt kasutama ka piirkondlikud võimud.

Zhou keskvoimu keelt võime nimetada Zhou eelhiina keeleks. See on eelmiste Hiina keskvoimude keelte segu ja hilisema hiina keele alus.

Vanimad klassikalised tekstid, mille pealkirjad on monomorfeemilised, sh *Shi* [詩, 'laulud'], *Shu* [書, 'kirjad'], *Li* [禮, 'kombed'], *Yi* [易, 'muutused'], on enamjaolt kirjutatud Zhou eelhiina keeles. Tänapäeval on levinud pigem neist lähtuvad, hiljem täiendatud ja toimetatud tekstid, sh *Shi-jing* [詩經], *Shang-shu* [尚書], *Yi-li* [儀禮], *Yi-jing* [易經], mis aga ei ole enam samas keeles. Nende tekstide lugemisel on tähtis eristada filoloogilisi kihte. Tänapäeval on Zhou eelhiina keelest väga raske aru saada.

Zhou keisririik kestis umbes 800 või 867 aastat (o-YW: Jilantu [稽覽圖]). See lõppes 256. aastal e.m.a, kui viimane Zhou keiser alistus Qini kuningriigile ja suri seejärel masendusest, kusjuures uut keisrit ei nimetatud.

Alistatud Zhou valitsevale rahvale ei antud vasallriigi staatust. Zhou rahvas sulandus Qini (221–207 e.m.a) ja Hani keisririigis (202 e.m.a – 220 m.a.j) Qin-Han-Hiina konsolideerumisel.

Tänapäeval Hiina kohta käiv birmakeelne termin 秦朝 [təjou?] võib olla etümoloogiliselt sama mis riiginimi Zhou.

(7) Suveräänsed sõdivad kuningriigid (256–221 e.m.a)

See oli lühike erandlik tsivilisatsiooniajastu, järjekorras seitsmes, mil Hiinas ei olnud keskvoimu, seega olid seitse kuningriiki suveräänsed.

Need olid: Yan [燕^(yān/yèn)] Lähis-Kirde-Hiinas, Zhao [趙^(zhào/trièu)] Lähis-Põhja-Hiinas, Qi [齊^(qí/tè)] Ida-Hiinas, Wei [魏^(wèi/nguy)] ning Han^[97D3] [韓^(hán/hàn)] Kesk-Hiinas, Chu [楚^(chǔ/sǒ)] Lähis-Lõuna-Hiinas ning Lähis-Kagu-Hiinas ja Qin [秦^(qín/tàn)] Lähis-Lääne-Hiinas ning Lähis-Edela-Hiinas.

Igal riigil oli oma keel nii kõnes kui ka kirjas. Yani, Wei ja Hani^[97D3] valitsejad olid pärit Zhou keskvoimu aegsest Ji [姬^(jī/cō)] hõimust. Nende

keeled võisid olla kõige sarnasemad Zhou eelhiina keelega. Zhao ja Qini valitsejad olid pärit ühest läänepoolsest hõimust, mille nimi oli Ying [嬴^(yíng/doanh)]. Qini valitsejad jäid iseseisvalt edasi valitsema. Aga Zhao valitsejate esiisa läks Jini [晉^(jìn/tán)] riigi teenistusse, seega pidid tema järeltulijad juba rääkima hoopis Jini piirkondlikku keelt, mis oli sarnane Zhou eelhiina keelega. Qi ja Chu keskvõimu esindajad olid pärit oma hõimudest. Järelikult mõjutas Zhou eelhiina keel vähem Qini, Qi ja Chu riikide keeli.

Tutvustan Wei, Chu ja Qini riikide etnoloogilisi ja keelelisi üksikasju hiljem, kui nad ilmuvad Hiina keskvõimuna.

(8) Qini keisririik (221–207 e.m.a)

Qini [秦] keisririik (levinud nimetus Qini dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni kaheksas ajastu. Qin [秦^(qín/tàn)] on riiginimi, mille algtäendus on 'üks viljasort' [禾名] (121-SW: #4429).

Lähis-Lääne-Hiinas asunud Qin oli algselt, alates 770. aastast e.m.a Zhou keisririigi vasallriik, mis kuulutas end 325. aastal e.m.a kuningriigiks. Qin annekteeris mõne väikese riigi Lähis-Edela-Hiinas ning jäi Zhou keisririigi piirides ühena seitsmest tugevamast kuningriigist püsima. 256. aastal e.m.a korraldas Qin sõjakäigu Zhou pealinna. Zhou keiser alistus ja seejärel suri meeleheitest. Uut valitsejat ei nimetatud ja sõdivad kuningriigid said sellega ka *de jure* sõltumatuteks riikideks, kuivõrd *de facto* olid nad seda juba ammu.

251. aastal e.m.a liitusid teised kuningriigid Qini vastu, kuid liitlasväed said 241. aastal e.m.a lüüa. Qini kuningriik alistas ja annekteeris Hani^[97D3] [韓^(hán/hàn)] kuningriigi 230. aastal e.m.a, Zhao [趙^(zhào/triêu)] kuningriigi 228. aastal e.m.a, Wei [魏^(wèi/nguy)] kuningriigi 225. aastal e.m.a, Chu [楚^(chú/sò)] kuningriigi 223. aastal e.m.a, Yani [燕^(yān/yèn)] kuningriigi 222. aastal e.m.a ja Qi [齊^(qí/tè)] kuningriigi 221. aastal e.m.a.

Pärast Hiina ühendamist 221. aastal e.m.a nimetati Qini kuningas Qini keisriks. Qini keisririik kaotas kohe feodaalriikide [分封] süsteemi ja algatas Hiina konsolideerumise, mis jätkus Hani ajastul ning mida siin läbivalt nimetatakse Qin-Han-Hiina konsolideerumiseks.

Endiste feodaalriikide kirjakeeled keelustati ja loodi üks üle riigi üldkehtiv standardne kirjasüsteem ühtlustatud kirjamärkidega. Põhiline

keisri kohta käiv termin ‘taevapoeg’ 天子 asendati tiitliga ‘ülemkuningas-keiser’ 皇帝.

Tänapäevani säilinud klassikaline tekst *Erya* [爾雅, ‘lähedal õigele’] on tõenäoliselt Qini keisririigi standardsõnaraamat, milles kasutatud seletused moodustavad sõnavara, mis sarnanes järgneva Hani keisririigi standardsõnavaraga (vt 10. ajastu). Nii võib otsustada, et Qini kesk- või keel oli ka Hani kesk- või keel, algupärane klassikaline hiina keel ehk Qin-Han-Jini hiina keel (levinud nimetus vana-hiina keel). Ka Qini ajastu raamatute arheoloogilised uurimused (nt Wèi 2003: 3–32) on seda seost kinnitanud.

Qini keisririik kestis ainult 15 aastat. 207. aastal e.m.a alistasid selle endiste kuningriikide ülestõusnud liitlasväed Chu kuningriigi juhtimisel. Alistatud Qini rahvas sulandus Hani keisririigi (202 e.m.a – 220 m.a.) rahvaga Qin-Han-Hiina konsolideerumisel.

Qin on tänapäeval Shaanxi provintsi mitteametlik toponüüm.

(9) Chu keisririik (207–202 e.m.a)

Chu [楚] keisririik on Hiina tsivilisatsiooni üheksas ajastu. Chu [楚^(chū/sò)] on riiginimi, mille tähendus on ‘teatud puuliik’ [叢木] (121-SW: #3831).

Chu, mis oli algselt Zhou keisririigi vasallriik, loodi juba enne 1000. aastat e.m.a ja see asus Lähis-Lõuna-Hiinas. 704. aastal e.m.a kuulutas ta ennast Chu kuningriigiks. Chu alistas mitu väikest riiki Lõuna- ja Kagu-Hiinas, jäädes püsima ühena seitsmest tugevama kuningriigist Zhou keisririigis. 223. aastal e.m.a alistas ja annekteeris selle Qini kuningriik.

208. aastal e.m.a taastati Chu kuningriik, mille troonile asus viimase Chu kuninga pojapoeg. Teda toetas viimase Chu sõjavägede ülemjuhataja poeg, kellest oli saanud taastatud Chu ülemjuhataja. 207. aastal e.m.a alistasid ülestõusnud kuningriikide liitlasväed, mida juhtis Chu, Qini keisririigi. Asutati Chu keisririik ja Chu kuningas nimetati nime poolest keisriks [義帝]. Vastavalt Hani keisririigi kirjutatud ajaloo järgi tappis salamõrvar peagi Lääne-Chu suurkuninga korraldusel keisri. Uut keisrit ei nimetatud. Chu sõjavägede ülemjuhataja, kes oli vahepeal olnud Lääne-Chu suurkuningas [西楚霸王], sai Chu keisririigi valitse-

jaks, aga ta ei vahetanud oma tiitlit.²² Chu keisririik taastas feodaalriikide [分封] süsteemi.

Chu keskvoimu keelt võime nimetada Chu eelhiina keeleks.²³ Klassikaline tekst *Chuci* [楚辭, 'Chu sõnad'] on enim tuntud säilinud tekst Chu eelhiina keeles. Kuigi viimastel sajanditel on välja kaevatud palju Chu kirjakeelseid ürikuid, on Chu eelhiina keelt vähe uuritud.

Chu keisririik kestis vaid viis aastat. 202. aastal e.m.a alistas selle Hani kuningriik ja seejärel loodi Chu keisririigi asemele Hani keisririik.

Chu muutus Hani keisririigist sõltuvaks kuningriigiks, mille kuningaks nimetati Hani prints. Sõltuv Chu kuningriik kestis kuni 72. aastani, mil Hani keisririik annekteeris Chu kuningriigi. Chu rahvas segunes Qin-Han-Hiina konsolideerumisel Hani keisririigis (202 e.m.a – 220 m.a.).

Tänapäeval kasutatakse nimetust Chu mitteametliku toponüümina maa-alal, mis vastab üldjoontes Hunani ja Hubei provintsile.

(10) Hani keisririik (202 e.m.a – 220 [263])

Hani [漢] keisririik (levinud nimetus Hani dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni kümnes ajastu. Han [漢^(hàn/hán)] oli uus loodud riiginimi ühe suure jõe (tänapäeva Han-shui [漢水] jõgi) hüdronüümist Lääne- ja Lõuna-Kesk-Hiinas [漾也] (121-SW: #6971).

Han^[6F22] oli algselt Chu keisririigi vasallriik, mis loodi 207. aastal e.m.a (mitte segi ajada Zhou-aegse Hani 韓^[97D3] kuningriigiga) ja asus Lähis-Edela-Hiinas (tänapäeva Hanzhong 漢中 prefektuur Shaanxi 陝西 provintsis). Selle kuningas ei olnud traditsiooniline aadlik, kuid tal olid suured sõjalised teened sõjas Qini keisririigi [valitsuse²⁴] vastu. Pärast järgmist sõda taastatud kuningriikide vahel saavutas Hani kuningriik 202. aastal e.m.a ainukontrolli kõikide kuningriikide üle ja kuulutas välja uue keisririigi, kus järgiti enamikku Qini keisririigi seadustest. Selle ametlik keel oli Qin-Han-Jini hiina keel. Ametlik usund oli alates

²² Lääne-Chu suurv kuningas võis tahta lasta kuningriikidel olla iseseisvate riikidena. Kui see oleks teoks saanud, siis poleks Chu keisririiki enam olnud.

²³ Erinevates keisririikides eksisteerisid erinevad eelhiina keeled.

²⁴ Hiina keeles tähistab riigi nimi pigem poliitilist võimkonda kui geograafilist piirkonda. Eesti keeles on vastupidi. Praegusel ajal arvavad hiinlased, et Hiina on sama mis Hiina võim. Hiinat kui geograafilist piirkonda nimetatakse hoopis Hiina territooriumiks.

134. aastast e.m.a konfutsianism. Hani keisririik ei kaotanud täielikult feodalismi, kuid piiras seda märkimisväärselt.

Aastal 9 hõivas Hani peaminister keisritrooni ja nimetas keisririigi ümber Xiniks [新^(xīn/tān), 'uus']. Xini keisririigi purustasid 23. aastal taastatud Hani jõud.

Aastal 184 toimus Hani keisririigis rahvaülestõus. Ülestõusule järgnes kodusõda Hani sõjapealikute vahel. 220. aastal hõivas Hani keisritrooni Hani peaminister ja senine keisririik nimetati ümber Wei keisririigiks. Valitsev rahvas jäi samaks.

221. aastal nimetati eelmise Hani keisri üks isapoolne sugulane, kes oli juba Han-Zhongi kuningas [漢中王], uueks Hani keisriks. Aga Wei keisririik ei tunnustanud seda piirkondlikku Hani keisririiki ning alistas ja annekteeris selle 263. aastal.²⁵

Hani keisririigis valmistati paberist raamatuid, kuigi bambusele ja puutahvlitele kirjutamine oli sel ajal veel ülekaalus.

Esimeses Hiina keelekujude leksikonis *You-xuan shi-zhe jue-dai-yu shi bie-guo fang-yan* [輶軒使者絕代語釋別國方言, 'Youxuani saadikud seletavad vanade keeltega teiste riikide dialekte'] (18-FY) on kirjutatud, et Hiinas oli keelekujude vahel suured erinevused. Esimene *zi*-raamat ehk monolekseemne sõnaraamat *Shuo-wen jie-zi* [說文解字, 'lihtkirjamärkide jutud ja lihtkirjamärkide seletused'] (121-SW) sisaldab 9353 lekseemi järjestatuna 540 võtmemärgi kaupa peatükkideks. See on Qin-Han-Jini hiina keele lekseemide standardseletuste esmane allikas.

Hani keisririik kestis üle 400 aasta; see valitses kogu päris-Hiinat, Põhja-Vietnami, Põhja-Koread ja Kaug-Loode-Hiinat ning sellel ajal jõudis lõpule Qin-Han-Hiina konsolideerumine.

Tänapäeval on nimetus han hiina rahvuse ametlik endonüüm. Mandri-Hiinas kasutatakse seda ka ametliku terminina hiina keele kohta [漢語, 'hani keel'].

²⁵ Tegemist on ajaloos tuntud Shu Hani 蜀漢 keisririigiga (221–263), mis asus enamjaolt tänapäeva Sichuani provintsi aladel ja oli üks kolmest konkureerivast keisririigist nn Kolme riigi 三國 *sān-guó* ajastul. (Toim.)

(11) Wei keisririik (220–266)

Wei [魏] keisririik on Hiina tsivilisatsiooni üheteistkümnendes ajastu. Wei [魏^(wèi/nguy)] on riiginimi lekseemist 巍^(wèi/nguy), mille tähendus on ‘kõrge’ [高也]” (121-SW: #5816).

Wei oli algselt Zhou keisririigi vasallriik, mis tekkis enne 1000. aastat e.m.a ja asus Lääne-Kesk-Hiinas (tänapäeva Shanxi 山西 provintsi Yunchengi 運城 prefektuuri aladel). 661. aastal e.m.a annekteeris selle Jini [晉^(jìn/tán)] vürstiriik. 403. aastal e.m.a Wei vasallriik taastati ja 344. aastal e.m.a kuulutas ta ennast Wei kuningriigiks (nimetatud ka Liangi [梁^(liáng/lúōng)] kuningriigiks), mis säilis ühena seitsmest tugevaimast Zhou-aegsest kuningriigist. 225. aastal e.m.a alistas ja annekteeris selle Qini kuningriik. 207. aastal e.m.a andis Chu keisririik loa moodustada Lääne-Wei kuningriik, mille alistas ja annekteeris Hani kuningriik 205. aastal e.m.a. Wei rahvas segunes Qin-Han-Hiina konsolideerumisel Qini (221–207 e.m.a) ja Hani keisririigis (202 e.m.a –220).

Aastal 213 nimetati Hani peaminister, kelle lään oli varasema Wei kuningriigi territooriumil, nominaalseks Wei vürstiks. Temast sai 216. aastal nimeliselt Wei kuningas ja ta suri 220. aastal. Samal aastal viis tema poeg, uus Hani peaminister, samas ka uus nominaalne Wei kuningas, läbi rahumeelse võimu ülemineku, tõusis keisritroonile ja muutis keisririigi nime Weiks.

Wei keisririigi ajastu teine nimetus on ‘Kolme riigi’ [三國] ajastu (levinud nimetus Kolm kuningriiki), sest aastatel 229–263 oli Hiinas kolm *de facto* suveräänset riiki, mis olid ometi keisririigid. Kolmas oli piirkondlik Wu [吳^(wú/ngó)] keisririik (229–280) Kagu- ja Lõuna-Hiinas.

266. aastal haaras Wei peaminister keisririigi trooni. Riik muudeti Jini keisririigiks. Valitsev rahvas jäi samaks.

(12–16) Jini keisririik (266–420) ja lõuna keisririigid (420–589)

Jini [晉] keisririik (levinud nimetus Jini dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni kaheteistkümnendes ajastu. Jin [晉^(jìn/tán)] on riiginimi, mille tähendus on ‘edenemine’ [進也] (121-SW: #4182).

Jin oli algselt Zhou vasallriik, mis asus Loode-Kesk-Hiinas (tänapäeva Yichengi 翼城 maakond Shanxi 山西 provintsis) ja millest sai 678. aastal e.m.a Jini vürstiriik. Jin alistas mitu väikeriiki Loode-Kesk- ja Lähis-Põhja-Hiinas ning säilis võimsaima feodaalriigina Zhou keisririigis aastatel 632 e.m.a kuni 532 e.m.a. 403. aastal e.m.a jagasid kolm ministrit riigi kolmeks. Jini vürstiriigi troon säilis kuni 349. aastani e.m.a, mil see kaotati. Jini rahvas segunes Qin-Han-Hiina konsolideerumisel Qini (221–207 e.m.a) ja Hani keisririigis (202 e.m.a – 220).

263. aastal tõusis Wei keisririigi väejuht, kes oli pärit ammuse Jini vürstiriigi aladelt, Wei peaministriks ja sai nimeliselt Jini vürsti tiitli. 264. aastal sai temast nimeliselt Jini kuningas, kuid järgmisel aastal ta suri. 266. aastal viis tema poeg, uus Wei peaminister, kes oli samas uus nimeliselt Jini kuningas, läbi rahumeelse võimu ülemineku, kuulutas ennast keisriks ja muutis keisririigi nime Jiniks.

280. aastal Jini keisririik alistas ning annekteeris piirkondliku Wu keisririigi Kagu- ja Lõuna-Hiinas.

311. aastal vallutasid Jini pealinna ja vangistasid selle keisri Sise-Xiongnu²⁶ väed, kes olid välja kuulutanud ning taastanud Hani keisririigi (308–319). 316. aastal vallutas taastatud Hani keisririik taas Jini pealinna ja vangistas keisri. Jini keisririigi allesjäänud jõud ja palju rahvast põgenesid Lõuna-Hiinasse. 317. aastal rajasid nad Lähis-Kagu-Hiinas uue pealinna (tänapäeva Nanjing 南京). Üks valitseva dünastia liige nimetati uueks Jini keisriks.

Pärast Jini keisririigi võimude ümberasumist lõunasse tekkis Põhja-Hiinas mitu uut keisririiki ja üksikud *de facto* iseseisvad kuningriigid, aga Jini keisririik ei tunnustanud neid. Ta suutis osa neist alistada ja laiali saata, näiteks taastatud Qini keisririigi (352–417) ja piirkondliku Hani keisririigi (338–347) Edela-Hiinas.

Jini keisririik valitses ainuvõimuna peaaegu kogu Hiinat umbes 155 aastat. Sel ajal sai budism Hiina peamiseks usundiks.

420. aastal hõivas Jini keisritrooni üks Jini väejuht ja riik nimetati ümber Songi [宋^(sòng/tóng)] keisririigiks. Mõne aja pärast aga haaras keisritrooni üks Songi väejuht ja muutis selle 478. aastal Qi [齊^(qí/tè)] keisri-

²⁶ Xiongnu konföderatsioon jagunes 48. aastal kaheks; lõunaosast sai Hani keisririigi sõltlane ning selle rahval lubati elada Lähis-Loode- ja Lähis-Põhja-Hiinas. See riiklik moodustus lagunes 216. aastal. Hilise saabumise tõttu ei assimileeritud Sise-Xiongnu rahvast Qin-Han-Hiina konsolideerumisel täielikult.

riigiks. Seejärel haaras keisritrooni üks Qi väejuht ja muutis 502. aastal riigi Liangi [梁^(liáng/liúang)] keisririigiks. Viimaks haaras keisritrooni üks Liangi väejuht ja nimetas 557. aastal riigi ümber Cheni [陳^(chén/tràn)] keisririigiks. Nelja järjestikuse keisririigi valitsev rahvas, pealinn, ametlik keel ja usuline kuuluvus jäid samaks mis Jinil. Neid riike nimetatakse lõuna keisririikideks (levinud nimetus lõuna dünastiad) ja need on Hiina tsivilisatsiooni kolmeteistkümnes, neljateistkümnes, viieteistkümnes ja kuueteistkümnes ajastu.

Hiina keele teine suur sõnaraamat ehk *zì*-raamat *Yupian* [玉篇, 'nefriittees'] (543-YP) sisaldab 16 917 lekseemi järjestatuna 542 võtme-märgi peatüki kaupa. Selle sõnavara on põhimõtteliselt sama mis esimeses Hani-aegses sõnaraamatus (121-SW), aga lisalekseemidega. See on veel üks tähtis allikas Qin-Han-Jini hiina keele lekseemide tähenduste kohta.

589. aastal alistas ja annekteeris Cheni keisririigi Sui [隋^(suí/tuý)] keisririik Põhja-Hiinast. Sui tegi Cheni pealinna maatasa. Rahvas, kes oli siin valitsenud alates Qini keisririigist, kaotas oma võimu ja Qin-Han-Jini hiina keel hakkas minetama oma dominantust.

Tänapäeval on Jin Shanxi provintsi ametlik toponüüm.

Riiginimed Qin 秦 ja Jin 晉 võisid mõlemad olla rahvusvahelise nimekuju „Hiina“ tekke aluseks. Selle etümoloogiliste vastete seas on laokeelne termin 𠵼 (ciin), taikeelne 𠵼 (jeen), sanskritikeelne चीन (cīna), pärsiakeelne چین (čīn), araabiakeelne صين (šīn), ladinakeelne *Sinae*, prantsuskeelne *Chine*, inglisis-, saksa-, hispaania- ja portugali keelne *China*, eestikeelne *Hiina* jne. Esialgu võis Qini ühinemine teatavaks saada mõnele teisele riigile. Seejärel võisid Jini pika valitsusaja tunnistajaks saada teisedki riigid. Tegelikult ei ole mingit tõendit, et kombineerida Qini ja Jini etümoloogiaid, aga need võisid segi minnes anda tulemuseks üldtermini Hiina. (Sõna „Hiina“ etümoloogia küsimusi on põhjalikumalt käsitletud Gao 2013.)

(17) Sui keisririik (581–618) ja selle eelkäijad põhja keisririigid (399–581)

Sui [隋] keisririik (levinud nimetus Sui dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni seitsmeteistkümnnes ajastu. Sui [隋^(sui/tuý)] oli uus loodud teine riiginimest [隨^(sui/tuý)], mis tähendab 'alluma' [从也] (121-SW: #1101).

Sui keisririigi loomine tugines [Taugas²⁷]²⁸ Wei keisririigile.

Taugas Wei keisririigi valitsev rahvas oli Xian-bei [鮮卑, mittehiina etümoloogia, võib olla etümoloogiliselt sama mis kohanimi Sibir/Siberia], tõenäoliselt altai päritolu rahvas. Jini keisririik nimetas ühe Xian-bei haru maad Dai [代^(dài/dài)] kuningriigiks. See asus tänapäeva Sise-Mongoolia aladel Põhja-Hiinas. Pärast Jini keisririigi ümberasumist lõunasse tekkisid Põhja-Hiinas üksikud iseseisvad riigid. Enamikku neist valitsesid mitte-han-hiina rahvad. Xian-bei oli üks neist. 398. aastal viis Dai kuningriik oma pealinna üle ühte Lähis-Põhja-Hiina linna ja muutis riiginime Weiks [魏^(wèi/nguý)], mis kõlab hiina keeles prestiižsemalt. 399. aastal kuulutati välja [Taugas] Wei keisririik (levinud nimetus Põhja-Wei dünastia) ja 439. aastal saavutas see Põhja-Hiinas ainuvõimu (välja arvatud Kaug-Loode-Hiina ja Lähis-Kirde-Hiina idaosas). 440. aastal kuulutas Wei keiser ametlikult riigiusuks taoismi ja keelustas 444. aastal budismi. 493. aastal viis keisririik oma pealinna üle Jini keisririigi endisesse pealinna, keelustas oma keele ja muutis ametlikuks keeleks hiina keele. Sellest sai alguse Taugas-Hiina konsolideerumine. Mitte-han-hiina rahvad Taugas Wei keisririigis assimileerusid han-hiina rahvasse.

Aastatel 534–550 oli Wei keisririigil korraga kaks keisrit, keda toetasid vastavalt Wei lääne- ja idaleer. Hiina *de facto* võimkonna asukoht Luoyang oli idaleeri kontrolli all.

550. aastal haaras Wei idaleeri peaminister riigis rahulikult teel võimu, kuulutas ennast keisriks ja nimetas riigi ümber [Taugas] Qi [齊^(qí/tè)]

²⁷ Taugas (*Tavγác*) oli rahvusvaheline nimi, mis ajalookirjutuses esineb esmakordselt Bütsantsi ajaloolase Theophylaktos Simokatta teoses umbes 630. aastal. Sellest eksonüümis on esimene morfeem (*Tav* */tay/ > /taw/) etümoloogiliselt sama kui 大 (*dà/dài*), mis tähendab hiina keeles 'suur'; teine morfeem (*γác* /gas/) on etümoloogiliselt sama mis Wei [魏 (*wèi/nguý*)], cf. *guī* — sellele vastab etümoloogiliselt nimekuju Taipei Min-hiina keeles]. Termin Taugas [大魏, 'Suur Wei'] võis olla Taugas Wei keisririigi mitteametlik endonüüm.

²⁸ Nurksulgudes olevat täiendit ei ole lisanud nime loojad, vaid hilisemad ajaloolased.

keisririigiks (levinud nimetus Põhja-Qi dünastia). Budism sai Taugas Qis soositud usundi seisundi.

557. aastal haaras Wei lääneleeri peaminister omakorda rahulikult teel võimu riigis, kuulutas ennast keisriks ja nimetas riigi ümber [Taugas] Zhou [周^(zhōu/chāu)] keisririigiks (levinud nimetus Põhja-Zhou dünastia). Algse Zhou keisririigi (u 1050–256 e.m.a) riigikorraldus taastati. 574. aastal keelustas Zhou keiser nii taoismi kui ka budismi, lubades ainult konfutsianismi.

577. aastal alistas ja annekteeris Taugas Zhou keisririik Taugas Qi keisririigi.

Taugas Wei keisririiki, Taugas Qi keisririiki ja Taugas Zhou keisririiki nimetatakse põhja keisririikideks (levinud nimetus põhja dünastiad). Kõigis neis oli üks ja sama valitsev Taugas-han-hiina rahvas, kes rääkis oma algkeele asendanud hiina keelt, mis oli sarnane lõuna keisririikides kõneldud Qin-Han-Jini hiina keelega, kuid sellest siiski erinev. Nende käes oli *de facto* võim Hiinas, kuid nende sihiks oli saada Hiina ainuvalitsejateks. Nad pidasid Lõuna-Hiina keisrivõimu 'saareelanike' [島夷] võltskeisririigiks. Lõuna keisririikidel oli *de jure* võim Hiinas; nad kaitsesid oma ainuvõimu ja pidasid omakorda keisrivõimu Põhja-Hiinas 'patsidega röövlite' [索虜] võltskeisririigiks (hiljem lihtsalt 'Wei röövlid' [魏虜]).

581. aastal haaras üks Taugas Zhou väejuht, kes oli riigis ühtlasi nimeiliselt Sui [隨^(suí/tuỳ)] vürst, rahumeelselt võimu, tõusis keisritroonile ja nimetas riigi ümber Sui [隋^(suí/tuỳ)] keisririigiks. Nii taoism kui ka budism olid lubatud. Selle ametlik keel, mida hiljem hakati nimetama Sui-Tang-Songi hiina keel (levinud nimetus keskaja-hiina keel) ja Qin-Han-Jini hiina keel (levinud nimetus vana-hiina keel) arenesid paralleelselt vähemalt 270 aastat aastatel 316. kuni 589. (Nende levinud nimetused põhinevad vaele eeldusel, nagu oleks keskaja-hiina keel olnud vana-hiina keele sujuv järglane.)

589. aastal alistas ja annekteeris Sui keisririik Cheni keisririigi Lõuna-Hiinas, saavutades nii ka *de jure* võimu kogu Hiina üle.

Esimene *yǔn*-raamat ehk monomorfeemne riimisõnaraamat *Qieyun* [切韻, 'Lõigatud riimid'] (601-QY) sisaldab 193 riimi (toonidega) peatükki. Sarnast formaati ja sisu kasutati ka järgmistes Sui-Tang-Songi hiina keele sõnaraamatutes.

618. aastal haaras Sui peaminister riigis võimu ja kuulutas ennast keisriks. Riik nimetati ümber Tangi keisririigiks. Valitsev rahvas jäi samaks.

(18–21) Tangi keisririik (618–907/936 [958]) ja järgmised viis keisririiki (907–960) ning nende põhjapoolne naaberriik

Tangi [唐] keisririik (levinud nimetus Tangi dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni kaheksateistkümnnes ajastu. Tang [唐^(táng/dúǒng)] on riiginimi tähendusega 'hooplema' [大言] (121SW: #877). Tang oli Jini [晉] riigi algne riiginimi.

618. aastal võttis Sui keisririigi peaminister, samas ka nimeliselt Tangi kuningas, rahumeelselt võimu, kuulutas ennast keisriks ja nimetas keisririigi ümber Tangiks. Keisririigi ametlik keel oli samuti Sui-Tang-Songi hiina keel. Põhiusund oli taoism.

Aastatel 690–705 oli Tangi keisrinna suveräänne valitseja, kes nimetas riigi ümber [nimeliseks] Zhou [周] keisririigiks ja tunnustas põhiusundina hoopis budismi.

755. aastal tõstis mässu Lähis-Kirde-Hiina piirkondlik sõjapealik. 756. aastal vallutas mässuliste sõjavägi Luoyangi ja kuulutas välja [mässulise] Da-Yani [大燕^(dà-yān/dài-yèn), 'Suur-Yan'] keisririigi. Aastatel 756–757 hõivas Da-Yan Tangi pealinna, aga 762. aastal vallutasid Tangi väed pealinna tagasi. Mäss suruti maha 763. aastal. Pärast mässu mahasurumist algas Tangi keisririigi langus. Et saavutada piirkondlike sõjapealike toetus, taastati vasallriikide süsteem.

Aastatel 881–883 hõivas ülestõusnud rahvas mõneks ajaks Tangi pealinna ja kuulutas välja [mässulise] Da-Qi [大齊^(dà-qí/dài-tè), 'Suur-Qi'] keisririigi.

907. aastal haaras võimu üks Tangi väejuht, tuntud kui Liangi [梁^(liáng/liǎng)] kuningas. Võimuvahetus toimus rahulikult, riigi nimi muudeti [vahepealseks] Liangi riigiks.

Liangi keisrivõimu ei tunnistanud mitu piirkondlikku võimukeskust. Kesk-Hiinast kaugemale jäävatel Päril-Hiina aladel kuulutasid piirkondlikud sõjapealikud välja viis piirkondlikku keisririiki: (1) Shu [蜀^(shǔ/thúc)] keisririik (907–925, 934–965) Lähis-Edela-Hiinas; (2) Yani [燕^(yān/yèn)]

keisririik (911–913) Lähis-Kirde-Hiinas; (3) Hani [漢^(hàn/hán)] keisririik (918–971), algselt nimega Da-Yue [大越^(dà-yuè/dài-viè), ‘Suur-Yue’] keisririik (917–918) Kaug-Lõuna-Hiinas; (4) Wu [吳^(wú/ngò)] keisririik (927–937) Lähis-Kagu-Hiinas; (5) Mini [閩^(mín/mán)] keisririik (933–945) Kaug-Kagu-Hiinas. Lisaks tekkisid veel mõned *de facto* iseseisvad kuningriigid.

Samal ajal asutasid väljaspool Páris-Hiinat, mitte-han-hiina rahvad oma riike, näiteks Kitani [契丹, mittehiina etümoloogia] keisririik (916–1218) Kaug-Kirde-Hiinas.

Tangi keisririigi Jini [晉^(jìn/tán)] kuningriik Lähis-Põhja-Hiinas pidas Tangi keisririigi nimel sõda võimu haaranud Liangi keisririigi ja teiste mässuliste riikide vastu ning alistas ja annekteeris piirkondliku Yani keisririigi 913. aastal. Jini kuningas nimetati 923. aastal uueks Tangi keisriks, kes samal aastal alistas ja saatis laiali võimu haaranud Liangi keisririigi ning 924. aastal alistas ja saatis laiali piirkondliku Shu keisririigi. Kuid siiski kuulutas Tangi keisririigi määratud piirkonnakuberner 934. aastal välja Shu keisririigi taastamise.

936. aastal kukutas üks Tangi sõjapealik Kitani keisririigi sõjaväe abiga taastatud Tangi keisririigi ning asutas [teise] Jini [晉^(jìn/tán)] **keisririigi**, mis on Hiina tsivilisatsiooni **üheteistkümnend** ajastu.

937. aastal haaras piirkondliku Wu keisririigi peaminister riigis võimu, kuulutas ennast keisriks ja muutis riigi nime Qi [齊^(qí/tè)] keisririigiks. 939. aastal kuulutati ta Tangi valitseva dünastia järglaseks ja nimetati uueks Tangi keisriks. Seda piirkondlikult jätkunud Tangi keisririiki ei tunnustanud enamuses sellest väljaspool asunud rahvad. Siiski muutus see riik tugevamaks. 945. aastal alistas ja annekteeris ta piirkondliku Mini keisririigi ning 950. a saavutas nominaalse ülevõimu *de facto* iseseisva Chu kuningriigi (907–951) üle Lõuna-Hiinas.

947. aastal alistas ja annekteeris teise Jini keisririigi Kitani keisririik. Vahepeal kuulutas Lähis-Põhja-Hiinas üks Jini sõjapealik välja Hiina võimkonna õigusjärgluse. Sellal kui Kitani väed taganesid Kesk-Hiinast kuuma suve ja rahva vastuhaku tõttu, võtsid tema väed maa üle. Ta kuulutati algset Hani keisririiki (202 e.m.a – 220) valitsenud dünastia järglaseks. Asutati [teine] Hani [漢^(hàn/hán)] **keisririik**, mis on Hiina tsivilisatsiooni **kahekümnend** ajastu.

Enne taganemist Kesk-Hiinast kuulutas ka Kitani keisririik end Hiina võimkonna õigusjärglaseks ja võttis ühe Lähis-Kirde-Hiina jõe (tänapäeva Liao-he [遼河] jõgi) hüdroneemi järgi uueks paralleelseks

riiginimeks hiinakeelse **Liao** [遼^(liáo/lièu)]. Hüdronüümi etümoloogiline tähendus on ‘kauge’ [遠也] (121-SW: #1196) ning ametlik riiginimi oli Da-Liao [大遼^(dà-liáo/dài-lièu)], ‘Suur-Liao’ keisririik. Kuna osa teisi riike väljaspool Hiinat ei järginud hiinakeelset nimetust ja arvas, et Kitan asendas Hiina täiesti, muutus termin Kitan Hiina jaoks eksonüümiks. Kitan on etümoloogiliselt sama, mis mongoli Хятад (*Khyatad*), vene/ukraina/bulgaaria Китай (*Kitáj*), inglise Cathay jne.

951. aastal kukutas Hani kindral, kes väitis end olevat algse Zhou keisririigi (u. 1050–256 e.m.a) valitseva dünastia järglane, teise Hani keisririigi jõuga ning asutas [teise] Zhou [周^(zhōu/chāu)] keisririigi, mis on Hiina tsivilisatsiooni kahekümne esimene ajastu. Vahepeal säilis teine Hani keisririik piirkondlikult Lähis-Põhja-Hiinas. Uueks Hani keisriks nimetati üks sõjapealik, kes oli viimase Hani keisri noorem vend.

958. aastal alistas teine Zhou keisririik piirkondliku Tangi keisririigi ja taandas selle oma nominaalseks sõltlaseks, nimetades valitsejat isandaks keisri või kuninga asemel. Seega oli Tangi keisririik lõplikult hävitatud.

960. aastal viis üks Zhou väejuht läbi riigipöörde ning Zhou keiser alistus talle. Väejuht kuulutati keisriks ning riik nimetati Suur-Songi [宋^(sòng/tóng)] keisririigiks. Valitsev rahvas jäi samaks.

Vahepealset Liangi keisririiki, taastatud Tangi keisririiki, teist Jini keisririiki, teist Hani keisririiki ja teist Zhou keisririiki nimetatakse ajalooliselt viieks järjestikuseks keisririigiks [五代]. Viie järjestikuse keisririigi valitsev rahvas jäi samaks nagu Sui ja Tangi ajal. Ametlik keel oli samuti Sui-Tang-Songi hiina keel.

(22) Suur-Songi keisririik (960–1276 [1279]) ja selle põhjapoolne naaberriik

Suur-Songi [宋] keisririik (levinud nimetus Songi dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni kahekümne teine ajastu. Song [宋^(sòng/tóng)] on riiginimi, mis tähendab ‘kodu’ [居也] (121-SW: #4598). See oli kunagise Zhou keisririigi alla kuulunud Songi vasallriigi nimi (vt Shangi keisririigi lõiku). Sama nimetust kandis ka aastatel 420–478 eksisteerinud Songi [宋] keisririik. Täiend ‘Suur’ [大^(dà/dài)] ei kuulunud seaduslikult keisririigi nime juurde, aga seda kasutati ametlikult juba selle keisririigi ajal.

Keisririigi ametlik keel oli Sui-Tang-Songi hiina keel. Peamised usundid olid taoism ja konfutsianism.

Suur-Songi keisririik alistas ja annekteeris piirkondliku Shu keisririigi Lähis-Edela-Hiinas 965. aastal, piirkondliku Hani keisririigi Lõunaranniku-Hiinas 971. aastal ning piirkondliku Hani keisririigi Lähis-Põhja-Hiinas 979. aastal. Seega taasühendati Päris-Hiina, kuigi väljaspool Päris-Hiinat ei suudetud kontrolli taastada.

Suur-Songi keisririigis edenesid jõudsalt teadus ja tehnoloogia. Näiteks arendati välja liikuvad trükiplaadid, millega sai edaspidi hõlpsasti trükkida paberraamatuid. Vahemikus 1008–1066 anti välja neli hiina keele ametlikku sõnaraamatut, mis oli hiina keeleteaduse tipptase.

Suur-Songi keisririigi ametlik *yùn*-raamat *Da-Song chongxiu guangyun* [大宋重修廣韻, 'Suur-Songi ümbertöötatud riimisõnaraamat'] (1008-GY) sisaldab 26 194 lekseemi järjestatuna 206 riimi (toonidega) peatüki kaupa. See on esmane allikas Sui-Tang-Songi hiina keele lekseemide standardtähenduse ja -häälduse kohta. Etiketiminsteeriumi lühendatud *yùn*-raamat *Libuyunlue* [禮部韻略, 'Etiketiminsteeriumi lühendatud riimisõnaraamat'] (1037-LBYL) sisaldab 9590 lekseemi järjestatuna 206 riimi (toonidega) peatüki kaupa. See sõnaraamat oli mõeldud kasutamiseks koolides. Laiahaardeline *yùn*-raamat *Jiyun* [集韻, 'Riimide kogumik'] (1039-JY) sisaldab 53 525 lekseemi (sealhulgas allomorfid) järjestatuna 206 riimi (toonidega) peatüki kaupa. See sisaldab ka harva kasutatud lekseeme ja kirjamärke. Laiahaardeline *zì*-raamat *Leipian* [類篇, 'Liikide raamat'] (1066-LP) sisaldab 31 319 lekseemi järjestatuna 540 võtmemärgi peatüki kaupa. See järgib varasemate monolekseemsete sõnaraamatute formaati (121-SW ja 543-YP).

1115. aastal asutas üks tsurtseni [女真, mittehiina etümoloogia] (tunгуusi-mandžu) hõim **Jini/Kimi** [金^(jīn/kīm), uus riiginimi, mis tähendab 'kuld' [金寶] (1008-GY: #9185)] **keisririigi** ehk ametlikult Da-Jini/Kimi [大金^(dà-jīn/dài-kīm), 'Suur-Kuld'] keisririigi Kaug-Kirde-Hiinas, mis oli Kitani Liao keisririigi ala. 1125. aastal tõrjus Jin/Kim Kitani Liao riigi Kirde-Hiinast välja. Kitani Liao võimud põgenesid Kaug-Loode-Hiinasse.

1126. aastal vallutas Jini/Kimi keisririik Suur-Songi keisririigi pealinn Kaifengi ning Suur-Songi keiser vangistati. 1127. aastal põgenes allesjäänud osa Songi valitsevast rahvast Lõuna-Hiinasse ja üks viimase keisri noorem vend nimetati uueks keisriks. Uus pealinn rajati Lähis-Kagu-Hiinas praeguse Hangzhou linna kohale. 1130. aastal rajati

Kesk-Hiinas tsurtsenite kaitse all Qi [齊^(qí/tè)] [nuku-]keisririik, mis 1137. aastal inkorporeeriti Jini/Kimi riiki.

1276. aastal hõivas Suur-Songi pealinna mongolite loodud Yuani [元] keisririik. 1279. aastal suri viimane Suur-Songi keiser Yuani vägedele kaotatud lahingus.

(23) Yuani keisririik (1271–1368 [1402])

Yuani [元] keisririik ehk ametlikult Da-Yuani [大元] keisririik (levinud nimetus Yuani dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni kahekümne kolmas ajastu. *Da-* [大^(dà/dài)] on täiend, mille tähendus on 'suur'. Yuan [元^(yuán/nguyén)] oli uus riiginimi, mis moodustati etümonist tähendusega 'esimene, algne' [始也] (121-SW: #2).

Kitani Liao ja Jini/Kimi vahelise sõja ajal 1120. aastal asutati esimene Mongoli kaganaat. 1148. aastal, pärast sõda Jini/Kimi vägede vastu tunnistas Mongoli kuningriik nime poolest Jini/Kimi keisririigi ülemvõimu. 1206. aastal kuulutas Mongoli kaganaat välja täieliku iseseisvuse ning alistas ja annekteeris omakorda Kitani Liao keisririigi 1218. ja Jini/Kimi keisririigi 1234. aastal.

1263. aastal viis Mongoli kaganaat oma pealinna Mongooliast juba osaliselt hiinastunud linna Karakorumisse praeguse Sise-Mongoolia aladel Põhja-Hiinas. 1264. aastal alistas Mongoli kaganaat Tiibeti riigid. Vastutasuks võtsid mongoli valitsejad üle tiibeti budismi. 1267. aastal viis Mongoli kaganaat oma pealinna üle Pekingisse. 1271. aastal muutis Mongoli khaan oma tiitli hiinakeelseks keisriks [皇帝] ja nimetas riigi ümber Yuani keisririigiks, et saavutada Hiinas ülemvõim. Uus riiginimi ja valitsejatiitel aitas mongolitel mõjusalt võita paljude han-hiinlaste toetus.

1276. aastal vallutas Yuan Suur-Songi pealinna ja aastal 1279 kehtestas kontrolli kogu Hiina üle.

Yuani keisririik kahjustas hiina kultuuri mitmest küljest. Varasemaid hiina keele standardeid ei jälgitud, hiina keele standardsõnaraamatut ei koostatud. See tähendas, et Yuani keisririigis ei järgitud *de jure* ametlikku hiina keelekuju. Teisalt vabastas see hiinlased keerulisest filoloogilisest olukorrast. Hiinlased hakkasid kirjutama oma murrete põhjal. Pealinna murre, mis oli toodud Kaipingist, oli *de facto* ametlik keelekuju.

Seda peaks nimetama Yuani hiina keeleks. See on lingvistiliselt sama mis tänapäeva hiina keele zhao dialekt (levinud nimetus jini dialekt) (Li 2002: 87–90), aga erineb Mingi mandariini või Qingi mandariini keelest (vt järgmisi lõike), mistõttu ei tuleks seda protomandariini keeleks nimetada.

Yuani keisririigi loodi tiibeti-mongoli 'Phags-pa kirjasüsteem, et asendada sellega kõik alustatud rahvaste kirjasüsteemid, sealhulgas hiina kiri. Et transliteerida hiina keelt 'Phags-pa kirja Yuani hiina keele häälduse järgi, anti välja käsiraamat (ilma sõnatähendusega) *Mengguziyun* [蒙古字韻, 'Mongoli kirjpildis riimisõnaraamat'] (1308-MGZY). See on vanim mistahes hiina keele täiesti foneetiline tõendusmaterjal.

1368. aastal vallutas Yuani pealinna Mingi keisririik. Yuani keiser koos valitseva rahvaga taganes Mongooliasse.

(24) Mingi keisririik (1368–1644 [1662])

Mingi [明] keisririik ehk ametlikult Da-Mingi [大明] keisririik (levinud nimetus Mingi dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni kahekümne neljas ajastu. *Da-* [大^(dà/dài)] on täiend, mille tähendus on 'suur'. Ming [明^(míng/mính)] oli uus riiginimi, mis loodi etümonist tähendusega 'kirkas' ja oli ka manihheismi nimetus Hiinas. Manihheism mängis suurt osa Yuani keisririigi vastases Punaste Turbanite Armees.

1368. aastal kuulutas üks Punaste Turbanite Armees haru Nankingis välja Mingi keisririigi. Samal aastal hõivati Yuani pealinn. 1381. aastal alistati Yuani väed Kaug-Edela-Hiinas ja seega kehtestati ainukontroll kogu Hiina üle (välja arvatud Mongoolia). Hoolimata riigi nime muutusest loobus Mingi keisririik manihheismist ja valis oma peamiseks ideoloogiaks konfutsianismi.

Mingi keisririik soovis taastada Yuani keisririigi ajal kahjustatud hiina kultuuri. Varasemad ametlikud keelekujud, Sui-Tang-Songi hiina keel, Qin-Han-Jini hiina keel ja Zhou eelhiina keel taastati ning sulandati kokku **riiklikult õpetatud** [kunsti ja kirjanduse] **lugemiskeelekujuks** [雅言, 'peen keel'], mis oli esmane koolis õpetatav keel. Seda tuleks nimetada Mingi klassikaliseks hiina keeleks.

Seejuures jätkasid hiina kirjanikud kirjutamist piirkondlikes keeltes. **Riiklikult tunnustatud tavakeelekujuks** [官話, 'ametlik keel'] sai Ying-tiani murre — ametivõimude suuline keel, milles võis ka kirjutada.

Seda tuleks nimetada Mingi mandariini-hiina keeleks, mis lingvistiliselt langeb kokku tänapäeva hiina keele yangi dialektiga [揚州方言=下江話] (tänapäeva uurimuste järgi näiteks Lǚ 1985).

Ametlik Mingi keisririigi *yùn*-raamat *Hongwuzhengyun* [洪武正韻, 'Hongwu õigekeelsuse riimisõnaraamat'] (1375-HWZY) sisaldab umbes 32 200 lekseemi järjestatuna 76 riimi järgi (toonidega). See esindas pigem riiklikult õpetatud lugemiskeelt. Sõnatähendusi ei määratletud üheski loomulikus keeles, vaid need võeti üle varasematest standardsõnaraamatutest. Aga sõnahäältsusi määrati riiklikult tunnustatud tava-keelekuju ehk Mingi mandariini-hiina keele alusel. Võrdluses Euroopaga võiks seda olukorda kirjeldada nii, nagu oleks riiklikult õpetatud lugemiskeeleks kokku pandud kreeka ja ladina keel, aga sõnu loetud hoopis prantsuse häälduse järgi.

1421. aastal viidi Mingi pealinn üle Pekingisse, 1423. aastal tagasi Nankingisse, kuid Peking jäi keisri elukohaks ja keskvalitsuse asukohaks. 1441. aastal viidi pealinn uuesti Pekingisse.

Mingi mandariini-hiina keelt hakati rääkima Pekingis. Kuna Nankingist tulijad saavutasid Pekingis enamuse, võisid Mingi mandariini-hiina keelt asendada Pekingi piirkondlikud murded.

1644. aastal vallutasid Pekingi Lääne-Hiinast tulnud mässajate väed. Mingi keiser tegi enesetapu, riik langes kaosesse ja üks Mingi õukonna liige nimetati Nankingis uueks Mingi keisriks. 1645. aastal vallutas Nankingi Qingi keisririik ja 1662. aastal laskis üks Qingi väejuht viimase Mingi keisri hukata.

(25) Qingi keisririik (1636–1912)

Qingi [清] keisririik ehk ametlikult Da-Qingi [大清] keisririik (läänes tuntud ka kirjaviisis *Ta-Tsingi* keisririik; levinud nimetus Qingi dünastia) on Hiina tsivilisatsiooni kahekümne viies ajastu. *Da-* [大^(dà/dài)] on täiend, mille tähendus on 'suur'. Uus riiginimi Qing [清^(míng/mín)] oli loodud etümonist, mille tähendus on 'selge'.

1616. aastal asutas tšurtšeni rahva teine haru, mis 1636. aastal nime-tati ümber mandžudeks, taastatud Jini/Kimi [金^(jīn/kīm)] kaganaadi. See alistas 1621. aastal tähtsad han-hiina linnad Lähis-Kirde-Hiinas ja viis oma pealinna üle Liaoyangi, sealt 1625. aastal Shenyangi. 1635. aastal

alistus mongoli khaan mandžu khaanile ja andis viimasele üle Yuani keisririigi keiserliku pitseri. 1636. aastal muutis mandžu khaan oma tiitli hiinakeelseks keisriks [皇帝] ja nimetas kogu Hiina enda võimu alla saamiseks oma riigi ümber Qingi keisririigiks. Uus riiginimi ja valitsejatiitel aitasid mandžude riigil tulemuslikult võita toetust ja poolehoidu paljude han-hiinlaste seas.

1644. aastal vallutas Qingi keisririik Mingi keisririigis valitsevat kaost ära kasutades Pekingi ja viis sinna üle oma pealinna. Hiljem hõivasid Qingi väed ka kõik ülejäänud Mingi alad Päris-Hiinas. 1683. aastal alistasid viimased Mingi väeüksused Taiwani saarel Qingi keisririigile.

Qingi keisririik kahjustas hiina kultuuri, eriti riietustavasid, aga mitte eriti keelt. Siiski põhjustas segane keelepoliitika lõhe süvenemise riiklikult õpetatud lugemiskeelekuju ja riiklikult tunnustatud tavakeelekuju vahel. Kuna Qingi ajal õpetati edasi kõiki seni õpetatud vanemaid hiina keelekujusid, Mingi hiina keelt, Sui-Tang-Songi hiina keelt, Qin-Han-Jini hiina keelt ja Zhou eelhiina keelt, siis need segunesid Qingi riiklikult õpetatud keelekujuks [雅言]. Seda peaks nimetama Qingi klassikaliseks hiina keeleks.

Keiserlik *yùn*-raamat *Yudingpeiwenyunfu* [御定佩文韻府, 'Keiserlik Peiweni riimide kogumik'] (1711-PWYF) sisaldab umbes 19 000 lekseemi, mis järjestati 106 riimi järgi (toonidega). Lühike *yùn*-raamat *Peiwenshiyun* [佩文詩韻, 'Peiwen luuletuste riimid'] (1716-PWSY) sisaldab 10 235 lekseemi, mis järjestati 106 riimi järgi (toonidega). Keiserlik *zi*-raamat *Kangxizidian* [康熙字典, 'Kangxi tüvisõnaraamat'] (1716-KXZD) sisaldab 47 035 lekseemi järjestatuna 214 võtmemärgi kaupa peatükkideks. Qingi klassikalise hiina keele sõnaraamatutes olid kõik sõnatähendused ja sõnahäldused kokku kogutud varasematest sõnaraamatutest ning muistsetest tekstidest, mis tähendab, et see ei esindanud ei elavat keelekuju ega ajaloolist keelekuju, vaid oli ebaloomulik kogum kõikidest hiina kirjakeeles olemas olnud kirjutatud tekstidest.

Samal ajal jätkasid hiina kirjanikud kirjutamist oma piirkondlikes keelekujudes. Uus Pekingi murre, mis oli toodud Shenyangist, sai selle riiklikult tunnustatud tavakeelekujuks [官話]. Seda tuleks nimetada Qingi mandariini-hiina keeleks. See on lingvistiliselt sama mis tänapäeva hiina keele yani dialekt (燕方言) (Gāo 2016).

1909. aastal nimetati Qingi mandariini-hiina keel ametlikult 'riigikeeleks' [國語].

Qingi keisririik langes 1912. aastal Hiina revolutsiooni tagajärjel.

(27) Hiina Rahvavabariik (1949–)

Hiina Rahvavabariik (omamaise nimetusega ‘Kesk-Hua Rahva Ühine Riik’ [中華人民共和國]) on Hiina tsivilisatsiooni kahekümne seitsmes ajastu.

Hiina Rahvavabariik järgis sama keelenormi nagu Qingi keisririik ja Hiina Vabariik. 1955. aastal nimetati see ümber tavakeeleks [普通話]. Lihtsustatud hiina kirjamärgid muudeti ametlikuks 1956. aastal. *Hanyu pinyin*’i foneetiline tähestikusüsteem tehti ametlikuks 1958. aastal.

Ametlik *zi*-raamat *Xinhua zidian* [新華字典, ‘Uus-Hua tüvisõnaraamat’] (1953-XHZD) ilmus esmakordselt 1953. aastal ja viimane ümbertöötatud 11. väljaanne ilmus 2011. aastal.

Ametlik *ci*-raamat *Xiandai hanyu cidian* [現代漢語詞典, ‘Tänapäeva hiina keele sõnaraamat’] (1978-XDHYCD) ilmus esmakordselt 1978. aastal ja viimane ümbertöötatud 7. väljaanne ilmus 2016. aastal.

Kirjandus

- o-1S = 周 [Zhou]. 詩 [Shī]; 詩經 [Shī-jīng]
- o-2S = 周 [Zhou]. 書 [Shū]; 尚書 [Shàng-shū]
- o-3L = 周 [Zhou]. 禮 [Lǐ]; 儀禮 [Yí-lǐ]
- o-4Y = 周 [Zhou]. 易 [Yì]; 易經 [Yì-jīng]
- o-YW = 周 [Zhou]. 易緯 [Yì-wěi]
- o-ZS = 周 [Zhou]. [逸周]書 [Yì-Zhōu-shū]
- 338-SJS = 周之秦 [Zhou Qin] 商鞅 [Shāng Yāng]^(395–338 e.m.a.). 商君書 [Shāng-jūn-shū]
- 30θ-ZSjN = 周之魏 [Zhou Wei]. 竹書紀年 [Zhú-shū-jì-nián]
- 239-LL = 秦 [Qin] 呂不韋 [Lǚ Bù-wéi]^(u.290–235 e.m.a.). 呂覽 [Lǚ-lǎn]
- 91-Sj = 漢 [Han] 司馬遷 [Sī-mǎ Qiān]^(145–u.86 e.m.a.). 太史公書(史記) [Tài-shǐ-gōng-shū (Shǐ-jì)].
- 18-FY = 漢 [Han] 揚雄 [Yáng Xióng]^(53e.m.a.–18 m.a.). 輶軒使者絕代語釋別國方言 [...fāng-yán]
- 92-HS = 漢 [Han] 班固 [Bān Gù]^(32–92). 漢書 [Hàn-shū]
- 121-SW = 漢 [Han] 建光元年 許慎 [Xǔ Shèn]^(u.58–u.147). 說文解字 [Shuō-wén-jìe-zì]
- 28-220-HJ = 漢 [Han]. [東觀]漢記 [Dōng-guān-Hàn-jì]

- 241-DW = 晉 [Jin] 皇甫謐 [Huáng-fǔ Mì]⁽²¹⁵⁻²⁸²⁾. 帝王世紀 [Dì-wáng-shì-jì]
- 280-3GZ = 晉 [Jin] 陳壽 [Chén Shòu]⁽²³³⁻²⁹⁷⁾. 三國志 [Sān-guó-zhì]
- 445-HHS = 宋 [Song] 范曄 [Fàn Yè]⁽³⁹⁸⁻⁴⁴⁵⁾. 後漢書 [Hòu-hàn-shū]
- 488-SS = 齊 [Qi] 永明六年 沈約 [Shěn Yuē]⁽⁴⁴¹⁻⁵¹³⁾. 宋書 [Sòng-shū]
- 510-QS = 梁 [Liang] 蕭子顯 [Xiāo Zǐ-xiǎn]⁽⁴⁸⁹⁻⁵³⁷⁾. [南]齊書 [Nán-qí-shū]
- 543-YP = 梁 [Liang] 顧野王 [Gù Yě-wáng]⁽⁵¹⁹⁻⁵⁸¹⁾. 玉篇 [Yù-piān]
- 554-WS = 齊 [Taugas Qi] 天保五年 魏收 [Xiāo Zǐ-xiǎn]⁽⁵⁰⁶⁻⁵⁷²⁾. 魏書 [Wèi-shū]
- 601-QY = 隋 [Sui] 仁壽元年 陸法言 [Lù Fǎ-yán]. 切韻 [Qiē-yùn]
- 636-LS = 唐 [Tang] 貞觀十年 姚思廉 [Yáo Sī-lián]⁽⁵⁵⁷⁻⁶³⁷⁾. 梁書 [Liáng-shū]
- 636-CS = 唐 [Tang] 貞觀十年 姚思廉 [Yáo Sī-lián]⁽⁵⁵⁷⁻⁶³⁷⁾. 陳書 [Chén-shū]
- 636-QS = 唐 [Tang] 貞觀十年 李百藥 [Lǐ Bǎi-yào]⁽⁵⁶⁵⁻⁶⁴⁸⁾. [北]齊書 [Bèi-Qí-shū]
- 636-ZS = 唐 [Tang] 貞觀十年 令狐德棻 [Líng-hú Dé-fēn]⁽⁵⁸³⁻⁶⁶⁶⁾. 周書 [Zhōu-shū]
- 636-SS = 唐 [Tang] 貞觀十年 魏徵 [Wèi Zhēng]⁽⁵⁸⁰⁻⁶⁴³⁾. 隋書 [Suí-shū]
- 648-JS = 唐 [Tang] 貞觀二十二年 房玄齡 [Fáng Xuán-líng]⁽⁵⁷⁹⁻⁶⁴⁸⁾等 [et al.]. 晉書 [Jìn-shū]
- 963-5DHY = 唐 [Tang] 乾德元年 王溥 [Wáng Pǔ]⁽⁹²²⁻⁹⁸²⁾. 五代會要 [Wǔ-dài-huì-yào]
- 945-TS = 晉 [Jin] 開運二年 劉昫 [Liú Xǔ]⁽⁸⁸⁷⁻⁹⁴⁶⁾等 [et al.]. [舊]唐書 [Jiù-Táng-shū]
- 974-5DS = 宋 [Song] 開寶七年 薛居正 [Xuē Jū-zhèng]⁽⁹¹²⁻⁹⁸¹⁾等 [et al.]. 梁唐晉漢周書(舊五代史) [Liáng-Táng-Jìn-Hàn-Zhōu-shū (Jiù-wǔ-dài-shū)]
- 1008-GY = 宋 [Song] 大中祥符元年 陳彭年 [Chén Péng-nián]⁽⁹⁶¹⁻¹⁰¹⁷⁾等 [et al.]. 大宋重修廣韻 [...guǎng-yùn]
- 1037-LBYL = 宋 [Song] 景祐四年 丁度 [Dīng Dù]⁽⁹⁹⁰⁻¹⁰⁵³⁾等 [et al.]. 禮部韻略 [Lǐ-bù-yùn-luè]
- 1039-JY = 宋 [Song] 寶元二年 丁度 [Dīng Dù]⁽⁹⁹⁰⁻¹⁰⁵³⁾等 [et al.]. 集韻 [Jí-yùn]
- 1066-LP = 宋 [Song] 治平三年 司馬光 [Sī-mǎ Guāng]⁽¹⁰¹⁹⁻¹⁰⁸⁶⁾等 [et al.]. 類篇 [Lèi-piān]
- 1308-MGZY = 元 [Yuan] 至大戊申 朱宗文 [Zhū Zōng-wén]. 蒙古字韻 [Méng-gǔ-zì-yùn]
- 1345-SS = 元 [Yuan] 至正五年 脫脫 [Toqtogha]⁽¹³⁴¹⁻¹³⁵⁶⁾等 [et al.]. 宋史 [Sòng-shǐ]
- 1345-JS = 元 [Yuan] 至正五年 脫脫 [Toqtogha]⁽¹³⁴¹⁻¹³⁵⁶⁾等 [et al.]. 金史 [Jīn-shǐ]
- 1370-YS = 明 [Ming] 洪武三年 宋濂 [Sòng Lián]⁽¹³¹⁰⁻¹³⁸¹⁾等 [et al.]. 元史 [Yuán-shǐ]
- 1375-HWZY = 明 [Ming] 洪武三年 洪武八年 樂韶鳳 [Yuè Shào-fèng]等 [et al.]. 洪武正韻 [Hóng-wǔ-zhèng-yùn]
- 1399~1644-MSL = 明 [Ming]. 明實錄 [Míng-shí-lù]
- 1711-PWYF = 清 [Qing] 康熙五十年 張玉書 [Zhāng Yù-shū]⁽¹⁶⁴²⁻¹⁷¹¹⁾等 [et al.]. 御定佩文韻府 [Yù-dìng-pèi-wén-yùn-fǔ]

1716-PWSY = 清[Qing]康熙五十五年 張玉書[Zhāng Yù-shū]^(1642–1711) 等[et al.]. 佩文詩韻 [Pèi-wén-shī-yùn]

1716-KXZD = 清[Qing]康熙五十五年 張玉書[Zhāng Yù-shū]^(1642–1711) 等[et al.]. 康熙字典 [Kāng-xī-zì-diǎn]

1635~1912-QSL = 清[Qing]: 清實錄 [Qīng-shí-lù]

1919-GYZD = 國音字典 [Guó-yīn zì-diǎn]. 商務印書館 (The Commercial Press)

1936~1945-GYCD = 國語辭典 [Guó-yǔ cí-diǎn]. 商務印書館 (The Commercial Press); 2015. 重編國語辭典修訂本 [Chóng-biān guó-yǔ cí-diǎn xiū-dìng-běn]. Vt <http://dict.revised.moe.edu.tw>

1953-XHZD = 新華字典 [Xīn-huá zì-diǎn]; 2011. ~ ^11 [11. väljaanne]

1978-XDHYCD = 现代汉语词典 [Xiàn-dài hàn-yǔ cí-diǎn]; 2016. ~ ^7 [7. väljaanne]

Ch a n g, Tsung-tung 1988. *Indo-European vocabulary in Old Chinese: A new thesis on the emergence of Chinese language and civilization in the Late Neolithic Age (Sino-Platonic Papers 7)*, Philadelphia

G a o, Jingyi 2013. Etnonüümid Hiina etümoloogias. *Idakiri: Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamat* 2013, 97–106.

高晶一 [G ā o Jīng-yī] 2008. 汉语与北欧语言 [Hàn-yǔ yǔ Běi-Ōu yǔ-yán]. 北京 (Beijing): 中国社会科学出版社 (China Social Sciences Press)

高晶一 [G ā o Jīng-yī] 2016. 北方汉语方言分区与上古方国疆域的对应 [Běi-fāng hàn-yǔ fāng-yán fēn-qū yǔ shàng-gǔ fāng-guó jiāng-yù de duì-yīng]. — 北斗语言学刊 (*Beidou Journal of Linguistics*), Vol. 1, pp. 113–120

李立成 [L ĭ Lì-chéng] 2002. 元代汉语音系的比较研究 [Yuán-dài hàn-yǔ yīn-xì de bǐ-jào yán-jiū], 北京 (Beijing): 外文出版社 (Foreign Languages Press)

鲁国尧 [L ŭ Guó-yáo] 1985. 明代官话及其基础方言问题——读《利玛窦中国札记》 [Míng-dài guān-huà jí qí jī-chǔ fāng-yán wèn-tí: dú Lì-mǎ-dòu Zhōng-guó zhá-jì]. — 南京大学学报 (*Journal of Nanjing University*) Vol. 1985.4, pp. 292–304

魏德胜 [W è i Dé-shèng] 2003. 《睡虎地秦墓竹简》词汇研究 [Shuì-hǔ-dì Qín-mù zhú-jiǎn cí-huì yán-jiū]. 华夏出版社 (Hua-xia Press)

徐锡祺 [X ú Xī-qí] 1992[2008]. 新编中国三千年日历检索表 [Xīn-biān zhōng-guó sān-qiān nián-lì rì jiǎn-suǒ biǎo]. 北京 (Beijing): 北京人民教育出版社 (Beijing People's Education Press)